

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 221

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

(Sempozyum: 24-25 Kasım 1995)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mehmet ŞEKER

Yrd. Doç. Dr. Adnan Bülent BALOĞLU

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	50271
Tas. No:	921 İZM

Ankara 1996

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No : 221
Sempozyumlar-Paneller Serisi : 16

ISBN 975-389-238-1
96.06.Y.0005.221

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

İzmirli'nin Din-hikmet Anlayışı ve "Din-i İslâm ve Din-i Tabii" Adlı Eseri

Doç. Dr. Osman KARADENİZ

İzmirli İsmail Hakkı'nın Din ve Hikmet (felsefe) anlayışına geçmeden önce, özellikle "Din-i İslâm ve Din-i Tabii" adlı eseri yazış gayesini daha iyi anlamak açısından, yaşadığı asır çerçevesinde batı dünyasındaki fikri atmosfere işaret etmemizde fayda vardır.

20. asrın ilk yarısında, dünyada bilim ve teknoloji sahasında baş döndürücü pek çok gelişmeler oldu. Bu gelişmeler karşısında, dinin yeniden yorumlanması ve asrın ihtiyaçlarına cevap verilmesi kaçınılmazdı. Yoksa din, olduğu gibi kalmakla çağlar ötesinden çıkamazdı. En azından, merhum Akif'in deyiimiyle:

"Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı
Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı"

ruhuyla ona yeni bir ifade ve üslup kazandırmak gerekiyordu.

Bir vakiadır ki orta çağlar boyunca Avrupa'da, ilim adamları kilise babaları tarafından çeşitli işkence ve eziyetlere maruz kaldılar. Engisizyon gibi çeşitli mahkemelerde, dine muhalif görülen fikirlerinden dolayı pek çok bilim adamı idam edildi veya ateşlerde yakıldı. Fakat zamanla iş tersine döndü. İlimin baş döndürücü bir hızla ilerleme ve yayılması neticesinde, kilisenin nüfuzu gerilemek durumunda kaldı. Artık pozitif ilimler, dine karşı üstünlüğünü kabul ettirmek yolunda son hızla ilerliyordu. Bu arada, psikolojik olarak din adamlarına karşı beslenen nefret, bizzat dine de sıçramaya başladı. Zira dini temsil eden din adamlarıydı ve din onlar üzerinde tecelli ediyordu. Neticede ifrat tefridi doğurdu. Artık bazı bilim adamları da, tıpkı daha önce din adamlarının yaptığı gibi, din adına ileri sürülen asılsız hurafeleri ortadan kaldıralım derken, hak-batıl ne varsa hepsini reddetme cihetine gittiler. İnsanları dinden soğutmaya ve uzaklaştırmaya çalıştılar. Bu arada herkes kendine göre bir mezhep icad ederek o yolda hareket etmeye başladı. Fransa bu çeşitli fırka ve mezhepler konusunda önder sayılabilecek durumdaydı.

Görülüyor ki her iki taraf için de bu kavganın temelinde kin ve nefret

yatmaktadır. Kin ve nefretin bulunduğu yerde, sağlıklı düşünme ve kardan, dolayısıyla hakikate ulaşmaktan söz etmek zor, hatta imkânsızdır. Din-ilm kavgasının bir müddet devam ettiği bu atmosferde, çok geçmeden, bu yolda ilerlemenin ciddi olumsuzlukları belirdi. Dini yeniden tetkik ve araştırma ihtiyacı doğdu. İleri gelen ilim adamları, din duygusunu insanların ruhundan tamamiyle silip atmanın imkansızlığı ve bir dine olan ihtiyaç üzerinde ciddi olarak düşünme gereğini duydular.

Evet, insanların, maddi ve manevi ihtiyacını tatmin edecek ve daha da önemlisi ilim ve din adına geçmişte olanları bir daha yaşamamak üzere, birbirine müdahale imkânı vermeyecek yeni bir dine ihtiyaç vardı. İşte, 18 ve 19. yüzyıllarda, François Voltaire (1694-1778)⁽¹⁾, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Alphonse De Lamartine (1790-1869), Ernest Renan (1823-1892)⁽²⁾, Jules Simon (1814-1896)⁽³⁾, George-Pierre Fonsgrive (1852- ?) gibi bazı filozof ve bilim adamıyla gündeme gelen bu yeni dinin adı "*tabii din*" olacaktır. Bu yeni dine neden ihtiyaç vardı ve savunucularının gerekçeleri neydi? Bu hususlara, İzmirli'nin kaleme aldığı eseri tahlil ederken işaret edilecektir.

Şüphesiz Avrupadaki bu atmosferden haberi olan ve bilhassa orada tahsil yapma imkânı bulan bazı müslüman alimlerin kafalarında bir takım sorular belirecekti. Her şeye rağmen batının, bu ilmi ve fikri gelişmesi karşısında, gelenekten de istifade ederek İslam'ı yeniden ele almak lüzumu vardı. Bütün bu gelişmelere -deve kuşu misali- bigâne kalmak sorunu çözmeyecekti. Dine karşı aldırmaçlık furyasının İslam dünyasını sarmakta olduğunu ve neticede bir takım sancıların doğacağını görmemek safdillikti. Gerçek şu ki bütün bu çare aramalar, İslâm dünyasının, başlangıçta devam

(1) Voltaire ömrü boyunca Allah'ın varlığını kabul etmiştir: "Eğer Tanrı yoksa, O'nu yaratmalıdır" der. Fakat dinleri reddeder. O, daha çok Katolikliğin aleyhindedir. Hıristiyanlığın, akli ilerlemeye ve insanların mutluluğuna engel olduğuna inanmıştır. Aşırı bir "tabii dini" savunmuştur. (Bk. Cemil Sena, Filozoflar Ansiklopedisi, IV,464, İst.,1976)

(2) Renan, "İslâmiyet ve Maârif" adlı nutkunda, İslâm dinini de ilerleme ve gelişmeyi ortadan kaldıran ve bilime engel olan bir din olduğunu ileri sürdü. Bilindiği üzere Namık Kemal "Renan Müdafaaanesi"sini bu iddiaya cevap vermek üzere kaleme aldı. Eser, kendi ifadesi ile "...E. Renan tarafından İslâmiyetin güya terakiyi ortadan kaldırdığına ve maârifi men' ettiğine dair îrad edilmiş olan bir hitabeye karşı kesin delilleri içine alan bir reddiyedir ki İslâmiyetin yüce şanını, mantık ve şeriatin aydınlık delilleriyle yükseltir." (N.Kemal, A.g.e.,s.7, Yayl. M.F.Köprülü, Ankara,1962)

(3) Simon, Fransız siyaset ve bilim adamıdır. La Religion Naturelle (Tabii Din) adlı kitabı vardır.

edegelen ilmi anlayıştan sapması ve zaman içinde müsbet ilimler, mantık ve felsefe alanında meydana getirilen boşluk sebebiyle olmuştur. Eğer baştan beri din-bilim çizgisinden sapmalar olmasaydı, İslâm dünyasında batının bilim ve tekniği karşısında hayrete düşülmeyecek, belki de çağdaşlaşma ve modernlik adına bir takım sıkıntılar çekilmeyecekti. Etrafınızdaki gelişmeleri takip edemediğiniz ve dünyaya kapalı kaldığınız an, sizi tehdit eden unsurlar her zaman için bulunacaktır.

19. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli İslâm ülkelerinde, bilim ve çağdaşlaşmayı savunan Seyyid Ahmed Nan, Seyyid Emir Ali, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl, Musa Carullah ve Avrupa'da 1867-1871 arasında hukuk ve ekonomi tahsili gören Namık Kemal gibi şahsiyetler vardı. Değişik çözümler sunan bu düşünürlerin ekseriyeti için asıl önemli olan, Kur'an'ın da emrettiği *ilmi araştırma ruhunu* geliştirmekti. Efgani, çağdaşlaşma ile ilgili temel fikirlerini, Avrupa seyahatinden önce, Aralık 1870'te İstanbul'da (Dâru'l-fünûn'un açılışında) yaptığı konuşmada ortaya koymuştu. Çağdaş ilimlerin öğrenilmesini teşvik eden ve İbn Sina gibi İslâm filozoflarının din ve felsefe ile ilgili görüşlerini de içeren bu konuşmadaki ifadeler, pek iltifat görmedi. Bu yaklaşım, Efgani'nin tepkiyle karşılanmasına ve neticede İstanbul'u terketmesine sebep oldu⁽⁴⁾.

Dış dünyaya açılma konusuyla ilgili bu son dönem fikir akımları içinde, Osmanlı'da birçok görüş belirdi. Batılılaşma hareketlerinden sonra, bunların içinden Türkiye'de İslâmcılar birkaç gruba ayrıldılar: Ahmed Naim gibi gelenekçiler. Medrese ile mektebi birleştirme eğiliminde olan İzmirli İ. Hakkı⁽⁵⁾, M. Şemseddin (Günaltay) ve Ferid Vecdi gibi modernist diye adlandırılanlar. Bunların yanında Şeyhülislâm Musa Kâzım gibi, bu iki akım arasında orta yolu tutanlar veya ictihada karşı Mustafa Sabri Efendi gibi modernistler karşısında yer alanlar da yok değildi. Zamanın ilim ve felsefe hareketleriyle paralel hareket etme ihtiyacını duyan ve dikkatlerini çağdaş medeniyete çeviren modernist İslâmcılar için, -tıpkı daha önce 9. asırdan

(4) Fazlurrahman, İslam ve Çağdaşlık, s.139-141; Hourani, Albert, Çağdaş Arap Düşüncesi, s.129, (Terc. L.Boyacı,H. Yılmaz, İst.,1994). Modernlik ve çağdaşlaşma konusunda, İslam dünyasının geçirdiği bu fikri atmosferi değerlendirme ile ilgili olarak geniş bilgi için bk. Fazlurrahman, A.g.e., s.129-184; İlken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s.270-275 (İst. 1979).

(5) "Darul-fünûn İlahiyat Fakültesi'nde Fuad Köprülü'nün başkanlığında toplanan 'İslâm dininde reform ve modernleşme' toplantısına katılan ve alınan kararları benimseyenler arasında -kesinliği bilinmemekle beraber- İzmirli'nin de adı geçmektedir." (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, V,44, İst.,1982)

beri İslâm doktrinini savunan kelâm ekollerinde olduğu gibi- asrın icaplarıyla dini inançlar arasında bir âhenk ve uyum te'sis etmek gerekiyordu⁽⁶⁾.

Bu fikri atmosferde İzmirli, felsefe ve diğer ilimlere eğilmekle dini ilimlerde nasıl bir metod geliştirmek istiyordu? O'nun önerdiği bu metod, felsefe ve müsbet ilimlerin ışığı altında dine nasıl baktığına ve netice itibariyle ondan ne anladığına bağlıydı. Şüphesiz o, tümüyle geleneği atmak gibi bir düşünceye sahip değildi. Çünkü metodundan bahsederken "Eslâfa çok muhabbet ve hürmetim vardır.. Ancak görebildiğim bir hatayı da söylemekten çekinmem.. Bir zat evliyaullahtan olur da yine yanlışları bulunur. Bu yanlışları beyan onun mertebesine nakîsa vermez."⁽⁷⁾ diyordu. Fakat İzmirli, sırf gelenekle yetinen (muhafazakâr) ve çağdaş ilimlere kulak tıkayan bir anlayışı da, her yönüyle ilerleme kaydeden bir dünyada yeterli bulmayacaktı.

İzmirli'nin, dinî ve ilmî konularda takip ettiği metod ve anlayışı, kendi ifadeleriyle kısaca nakletmede fayda vardır. O şöyle diyordu:

"Allah'a hamd ve şükürler olsun ki din-i mübinimize naçizane bir hizmet ile cidden iftihar etmekteyim. O mukaddes, yüce dinimizin muktezasından olmak üzere kâinatın serveri (aleyhi ekmelü't-tahiyyat) Efendimiz hazretlerinden başka hiçbir müslümanı ma'sûm bilmem... Hiçbir âlimin şiddetli taraftarı değilim. Hiçbir âlimin sözünü vahiy gibi telâkki etmem... Hak taraftarıyım.. *'Hak tabi olunmaya en lâyık olandır*⁽⁸⁾ sözü düstûrumdur. İslam büyüklerinden her kimin sözünde bürhana dayalı bir hak görürsem yine delille ona tâbi olurum...Nisbetim ancak İslam dininedir. Tarikim, ancak en hayırlı tarik olan tarikat-ı Muhammediyedir... Daima aldığım söz, ancak Hatemu'l-enbiya'nın sözüdür. Yalnız o nebi-yi akdesin ümmetiyim, yalnız o rasûl-u muhteremin son derece şiddetli müdâfi'iyim..."⁽⁹⁾

İzmirli'ye göre, geleneksel anlayışa uygun olarak, hakikati araştırma ve ahlâkı düzeltme konusunda başlıca iki yol bulunmaktadır: "Dini yol (tarik-i enbiyâ)", "felsefi yol (tarik-i hukemâ)". Dini yol, peygamberlerin yolu; felsefi yol ise filozofların yoludur.

Dini yol, sırf akli veya nakli bir yol değildir. Yalnız akla ve duygulara (ihtisas) hitap etmez; hem akli hem duyguları tatmin eder. Kafayı okşadığı gibi kalbi de okşar; ancak kalbi okşaması daha ziyadedir. Dini yol, hem akıl

(6) İlken, A.g.e., s.270.

(7) İzmirli, Hakkın Zaferleri, s. 7-8 (İst., 1341).

(8) Yunus(10),95.

(9) İzmirli, Hakkın Zaferleri, s. 6-7.

ve re'y, hem nakil ve vahiyle hakikatleri araştırır.⁽¹⁰⁾

Felsefi yol, dini yol gibi değildir. Onda muhtelif görüşler vardır. Meselâ, ilk prensip (mebde), su mu? hava mı? heyulâ mı? cevher, madde, kuvvet ve nefis midir? Allah mıdır? Nedir?.. Bu prensibin ne olduğunu, felsefi yolla ta'yin etmek mümkün değildir. Vakıa ilâhiyatçılar, peygamberler gibi, her ne kadar bu ilk prensibin Cenab-ı Hak olduğunu tayin ediyorlarsa da, onu idrakleri tamamiyle noksandır. Akıllarıyla varamadıkları pek çok nokta kendilerine karanlık kalmaktadır. Filozoflar arasında çatışma o derece şiddetlidir ki aralarında bağlar kopuktur. Bu sebeple, şimdiye kadar henüz felsefe meslekleri arasında bir âhenk de görülmemiştir.

Netice itibarıyla felsefi yol, birbirini yalanlayan bir silsileye; dini yol ise, birbirini doğrulayan bir silsileye vasıl olur: Önceki peygamberler, sonra gelen peygamberleri tebsir, sonra gelenler de önce gelenleri tasdik etmişlerdir. Filozoflar ise, şimdiye kadar daima birbirlerini yalanlıyagelmışlerdir. Çünkü peygamberlerin kaynağı birdir, vahiydir; filozofların kaynağı ise muhtelifdir, akıl ve beşer fikridir.

İzmirli, bilgi ve marifet nazariyesinde kelâmcılardan yanadır. Ona göre, dini yolun felsefi yola üstünlüğünü sağlayan bir takım sebepler vardır: Evvelâ dini yol, felsefi yolun dayandığı bütün yolları, hem vahiy ve re'yi, hem his ve tecrübeyi, hem haber ve rivayet yollarını içerir. Ayrıca felsefi yolda bulunmayan bir ruhi kuvveti de içine aldığı için daha geneldir. Genel olarak halk (avam), dini yola girer. Çünkü kendisi gibi bir kimsenin, kendiliğinden söylediği söze tabi olmayı kendisi zül addeder. Felsefi yol ise, düşünürlerin (havas) ihtisas dairesinde kalır.⁽¹¹⁾ Öte yandan dini yol, sadece fikirle yetinen, yalnız ferdi bir yol da değildir. Çünkü sırf fikri yol eksiktir. Hakikati ele geçirme konusunda sadece akıl ve fikir kâfi gelmez.

Dini yol, hakikat ve hayrı; saf akıl ve mu'teber re'y ile, vahiy ve doğru nakil ile inceleyen; felsefi yol ise sadece akıl ve mu'teber re'y ile araştırılan bir yoldur. Dini yolda hayır ciheti, felsefi yolda hak ciheti galiptir. Bu bakımdan, dini yol daha ziyade hayrı, felsefi yol hakkı arar. Dini yolda bir tebliğ vasıtası, peygamber lâzımdır; fakat felsefi yolda bu vasıtaya ihtiyaç yoktur.⁽¹²⁾

Dini yola girenler de başlıca iki fırkaya ayrılır:

(10) İzmirli, Y. İlm-i Kelâm, I, 46-47 (İst., 1339-41).

(11) İzmirli, A.g.e., I, 54-55.

(12) İzmirli, Muhassalul-Kelâm ve'l-Hikme, s.34-35, (İst., 1336)

1. Duyulur ve akledilir olanı (mahsus ve ma'kul), Allah'ı, dini hükümleri, şer'i hadleri kabul ettikleri halde İslam dinini kabul etmeyenler. Sâbiiler,⁽¹³⁾ yahudi ve hıristiyanlar gibi.

2. Mahsus ve ma'kulü, ve diğer şer'i hüküm ve hadleri kabul yanında Hz. Peygamber'in şeriatını da kabul edenler. Müslümanlar gibi.⁽¹⁴⁾

Filozofların yolunda bir birlik olmadığı için bu yola girenler genellikle dört kısma ayrılır:

1. Mahsus-ma'kulü, hiçbir şeyi kesinlikle kabul etmeyenler. Bunlara göre, ne hadiseler aleminde, ne de hadisatın aslı olan illet-i ulâda ilm-i yakine ulaşmak imkansızdır. Bunlara göre ne ilim var, ne iman. Sofistler (hisbaniyye) gibi.

2. Mahsusu kabul edip ma'kulü kabul etmeyenler. Bunlara göre ilim sebebi ancak his ve tecrübedir. Metafizik yoktur. İlet-i ulâ idrak olunamaz. Pozitivistler (isbâtiyye) gibi.

3. Hem mahsusu, hem ma'kulü kabul edenler. İlet-i ulâ'yı idrak ettiklerini zannederler. Fakat, onu Allah olarak kabul etmezler. Cenab-ı Hakk'a bedel, madde vs. kabul ederler. Maddeciler gibi.

4. Hem mahsusu, hem ma'kulü, hem Allah'ı kabul ederler. Yalnız dini hükümlere, şer'i haddlere ihtiyaç yoktur, derler. İlähiyyatçılar (veya rûhiyyun) gibi. Bunlar da iki kısım dır:

a) Bir kısmına göre, Allah, âlemin illetidir, illet-i ulâdır. Allah'ın vücûdu ile âlemin vücûdu başkadır. İki vücûd, iki varlık vardır.

b) Diğer kısmına göre, Allah âlemin cevheridir. Allah ve âlemin vücudu başka değildir. Bir vücûd, bir varlık vardır. Bunlara panteistler (vücûdiyye) denir.

İzmirli, İslam dünyasında hak ve hakikat uğrunda çalışan dört sınıf tesbit eder: Selefiler, kelâmcılar, filozoflar ve mutasavvıflar. Bunlara beşinci bir sınıf olarak da bâtiniler (ta'limiyye) eklenebilir. Biz burada, konumuz itibariyle filozofların yolu üzerinde durmak istiyoruz.

Filozoflar bilgi ve inançlarını akıl yürütme (nazar) üzerine kurarlar. İlimlerine "*hikmet-felsefe*" denir. Delilleri, akıl ve duyulardır. Filozoflar, selefın yolunu hatabî (halkı ikna yolu) bilirler, yakini bilmezler. Kelâmcıların

(13) Sâbie, Tevrat ve İncil'in nuzulünden önce Haniflerin imâmı Hz. İbrahim'e tabi olanlardır ki Kur'an'ı mübinde sena olunmuştur. (İzmirli, Muhassal, s.36 dn.)

(14) İzmirli, Muhassal, s. 35-36.

nazar yolunu da cedeli (diyalektik-savunmacı delil getirme) olarak kabul ederler. Sadece kendi yollarının burhanî (kesin akli kanıtlara dayalı), kesin bilgiye ulaştırıcı ve hakkı isbat eden yol olduğunu savunurlar, yakinî bulurlar. Onlara göre nakil, delil değildir. Şu kadar var ki, din ile vahyi bütünü atmamış, aksine birbiriyle kaynaşır şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bu nedenle de filozof ve kelamcılar arasındaki ilişki kesilmemiş, aksine hep devam etmiştir.

İzmirli, İslâm felsefesinin, metafizik içindeki yerini şöyle tesbit eder:

İslâm felsefesi, metafizik ve felsefe gibi, mebde ve meaddan bahseder. Eşyanın aslını ve gayesini araştırır. Bu iki mesele his ve tecrübe ile bilinmediğinden müsbet ilimler bu konuda susar. İslâm düşünürleri, mebde ve meadın aslında birleştikleri halde, filozoflar asla anlayamıyorlar. İlk mebde konusunda ancak filozoflardan ma'nevîyatçılarla (ruhiyyun) birleşmiş oluyorlar. Bütün İslâm düşünürleri ittifakla, ilk mebde'in Allah olduğuna ve me'âd meselesinde bir ahirete inanıyorlar. Ancak din alimleri me'adın cismanî olduğunda ittifak; İslâm filozofları ise ruhanî olduğunda ısrar ediyorlar. Ve bu hususta manevîyatçı filozoflarla birleşiyorlar.

Felzefecilerden şüpheci (hisbaniyye) ve pozitivistler, mebde' ve me'ad konusunun halledilemez olduğu kanaatine sahiptirler. Maddeciler, her iki meseleyi inkâr ederler. İdealistler (misaliyyun-mefhumcular), ilk mebde'yi, -şuur ve idrak sahibi olma şartını koşmadan- nefis olarak kabul ederler. Bunlardan manevîyatçılar ise, bu nefsin, her halde şuur ve idrak sahibi olmasını şart koşuyorlar. Vücûdiyye, madde ve nefis yerine tek cevher kabul ederler. Bunlara göre, ilk mebde olan tek cevher Allah'tır. Allah heptir, ruh yoktur. Allah alem arasında ayrılık gayrılık yoktur. İslâm mütefekkirleri arasında vahdet-i vücudcular bulunmaktadır⁽¹⁵⁾.

İslâm felsefesinin başlıca görevi, vahiyle bildirilen hakikatleri tahlil etmek, aklen sabit bir hale getirmek, vahiyle aklın uygunluğunu ortaya koymak ve Kur'ân'ın hakikatını o vakitler yaşayan felsefeye uygun bir surette açıklamaktır. Filozofların gayesi, hakikate ulaşmak ve İslâmî eşasları felsefeye yaklaştırmak ve onunla uzlaştırmaktan ibarettir. Bu sebeple İslâm felsefesinin yegâne özelliği, felsefe ile dini nasslar arasında bir uzlaşma noktası bulmak konusunda yoğunlaşır. Ne var ki filozoflar, fizik ve tabii bilimlere dalıp bu alanda, akli kanıtlara (burhan) dayalı bir metod izleyerek

(15) İzmirli, İslâm'da Felsefe Cereyanları, Darul-Fünûn İlahiyat Fak. Mec., Sene:13, sy.:12, s.21-22, (İst., 1929)

öne çıkmış ve başarı kazanmışlarsa da ilâhiyat sahasında aynı başarıyı gösterememişlerdir. Aksine kesinlikten uzak zanni bir yol takib etmişlerdir.

İslâm filozofları, oldukça karışık, birbirinden uzak, çapraşık fikirler yığını olan eski felsefeyi süzerek çıkardıkları sonuçlarla İslâm ilâhiyyatını birleştirmişlerdi. İslâm felsefesinde, sürekli tercüme edilen Yunanca eserlerdeki felsefî nazariyeler değiştirilmedi, fakat açıklandı. Ahenkli bir hale kondu, İslâm inancı ile birleşti. Bu uğurda “*eclectique*” bir yol izlendi.

Filozoflar, nassları açıklama konusunda *te’vilciler* ve *temsilciler* olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Te’vilcilere göre, peygamber hakikatı bilir, fakat bunu doğrudan doğruya açıklamamıştır. Belki “*melekler ve âhiret günü*” gibi gayipten haber verdiği şeyler ta’riz cinsindedir. Ta’riz şudur: Sözü söyleyen, sözü ile doğru mana kaseder, fakat dinleyen ondan yanlış mana çıkarır. Kelamcı te’vilcilerle filozof te’vilciler arasındaki fark buradadır. Kelamcılar arasında temsilci yoktur ve te’vilcileri de ta’rizi kabul etmezler. Temsilci filozoflara göre ise, peygamberlerin bu gibi haberleri, aslında gerçeği bildirmez. Bunlar belki insanların tevehhüm (zan) ettikleri hayaller, misaller ve simgelerdir.

Peygamberler, pratik (ameli) felsefede çok yüksek bir düzeydedirler. Teorik (nazari) felsefeye gelince, temsilciler orada ayrıntıya düşmüşlerdir. Farabi ve diğer bazı filozoflara göre, peygamberler, teorik mânada filozofların bildikleri hakkı bilmezler. Baş filozof İbn Sina, İbn Rüşd gibi bazı filozoflara göre ise, aksine peygamberler filozofların bildikleri hakkı bilirler.

İslâm dünyasında felsefeyi takib etme ve inceleme konusunda kelâm da ikiye ayrılmıştır: “*Felsefî kelâm ve kelâmî felsefe*. *Felsefî kelâm*, mantık kurallarını kabul ederek felsefe ve kelâm meselelerini birleştirme yoludur. Yalnız bu yol, katıksız sırf kelâm yolu değildir. Sonraki kelamcılarının yolu budur. *Kelâmî felsefe*, felsefe usulü ile kelâm usullerini kaynaştırma yoludur. Bu yol da katıksız sırf felsefe yolu değildir. Mu’tezilenin tuttuğu yol budur⁽¹⁶⁾.

İzmirli, te’lif ettiği eserlerden de anlaşılacağı gibi, her sahada söz sahibi bir ilim adamıdır. Her alimde rastlanmayan bazı özellikleri vardır. Çeşitli mekteplerde yaptığı idarecilik ve muallimlik gibi görevler gereği, eğitim ve öğretimin her kademesindeki problemlere yakinen vakıftır. Aşağıda tanıtmaya çalışacağımız eserinden de anlaşılacağı üzere, alimleri olduğu

(16) İzmirli, “İslâm’da Felsefe Cereyanları”, s.22-26.

kadar her kesimi ilgilendiren ilmî ve güncel meselelerle ilgilenerek geçmiş geleceğe bağlama görevini üstlenmişti. Belki de O'nun için önemli olan, okuyucunun anlayacağı seviyede, meseleleri basitleştirerek halka sunmaktı. H. Ziya Ülken'in de tesbit ettiği gibi, "kitaplarında derin tahlillere girmekten ziyade kısa ve açık ifade ile özetler vermeyi tercih eder."⁽¹⁷⁾

İzmirli Arapça, Farsça ve Fransızca gibi şark ve garb dilleri sayesinde eski ve modern felsefe ile temasa geçmiş, böylece doğu ile batı, mekteple medrese arasında köprü olmuş neslin tipik örneği olarak görülebilir. İzmirli; İslâm felsefesi, kelâm ve fıkıh alanında yeni metodları kullanarak bir tarihçi zihniyetiyle hareket eden bir ilim adamıdır. Kelâm ve İslâm felsefesi problemlerini ele alırken, geleneksel kanıtlar ve hareket tarzları yanında yeni felsefî akımlarla mukayese imkânı verir⁽¹⁸⁾. Doğu ve batı düşünürlerini karşılaştırma imkânı verdiği "*Mukayese*" adlı kitabı, bu gayretlerin ürünü olma yolundadır.

İzmirli, İslâm hukuku alanında da aynı yolu izlemiş, günün değişen problemleri karşısında, dinin elâstikiyeti açısından yeni yorumlar yapma fırsatını bulmuştur. Fikhî meselelere ve toplumsal problemlere modern bir fıkıhçı kafasıyla cevap veren bir aksiyona sahip olmuştur. Bütün bunları yaparken, İslâm dininin akla verdiği yüksek değere dayanarak, akılcı ve tenkidçi bir gözle eğilmeye büyük özen göstermiştir. Kısaca İslâm dininin ister felsefî ve kelâmî olmak üzere düşünce alanında, ister fikhî ve hukukî olmak üzere uygulama alanında, bütün meselelere yeni bir gözle bakarak modern yaklaşımlarda bulunur. Çünkü ona göre, "İlm-i kelâm'ın meseleleri, asli maksatlardır. Bununla beraber meseleler için bir takım vesileler (vasıta) de vardır. Vesileler ilmin hakikati dışındadır." Bu bakımdan Kelâm ilminin mebd'e ve vesileleri, asrın ihtiyacına göre değişebilir, değişmelidir. Netice itibariyle mutekiddimin ve müteahhirin ilm-i kelâmında olduğu gibi, yeni ilm-i kelâmın da mebd'ei başka olacak ve zamanla asrın gereklerine göre yenilecektir⁽¹⁹⁾.

İzmirli, İslâmî ilimlerdeki bu hareket tarzını bilhassa İslâm dininden ne anladığına dayandırır. İslâm dininin temel meseleleri (usûl), kesin bir şekilde sabit olan ilmi kanunlara muhalif değildir. İslam, ilim ve bürhana, hak ve adalete dayanır. Fikir ve iradeyi baskıdan kurtararak hürriyete kavuşturur.

---

(17) Ülken, A.g.e., s.276.

(18) Ülken, A.g.e., s.276.

(19) İzmirli, Y.İlm-i Kelâm, I,6-10.

Dinimiz, müsbet ilimlerin düşmanı değildir. Kısaca, Allah'ın indirdikleri (*mâ enzelellah-kitab*) ile yarattıkları (*mâ halekallah-kâinat*) ilmini içerir. Bu bakımdan fen ilimlerinin telkin ettiği hakikat, Kur'an-ı Kerim'in tebliğ ettiği hakikate muhalif olmaz. Dinimiz akla bir rehberdir ve bütün ilahi hükümlerde akla hitap eder. Bu sebeple de, tabiat kanunlarından ibret almayı ve tabiatı araştırmayı tavsiye eder. Netice itibariyle "dinimiz, bütün güzellikleri toplamakla onda hiçbir vechile kusur yoktur. Onda kusur aramak abestir, gafflettir, cehalettir. Kusur ancak dinimizi anlamayanlarda, anlatamayanlarda, anlayıp inad ile tartışmada bulununlardadır."⁽²⁰⁾

İzmirli, bütün bu özellikleriye İslam dininin, her devirde olduğu gibi asrın ihtiyaçlarına cevap verecek karakterde olduğunu, bu sebeple bazı filozoflarca "*tabii din*" adı altında ortaya konan bazı ahlâki nazariyelere iltifat edilmemesi gerektiğini söyler. Çünkü fitri ve umumi bir din olan İslâm, haddi zatında ileri sürülen bu nazariyeleri içermektedir. İzmirli'ye göre bu filozoflar, semavi dinleri kâfi görmeyerek bir takım ahlâki nazariyeler önermektedirler. Fakat ifade ettiğimiz üzere, İslam'ın özü bakımından bilinememesi sebebiyle, toplumda bu tür düşünce ve nazariyelere rağbet edilebilmektedir.⁽²¹⁾ Fakat ilerde "*Din-i İslâm ve Din-i Tabii*" adlı eserinin tahlilinde de göreceğimiz gibi, değişen şartlara intibakı ve içerdiği özellikleri itibariyle İslâm, bu nazariyelere ihtiyaç hissettirmeyecek karakterdedir.

İzmirli, kaleme aldığı "*Din-i İslâm ve Din-i Tabii*"⁽²²⁾ adlı eseri, içeriğinden de anlaşıldığı üzere, yukarıda adı geçen bazı garb filozoflarının, semavi dinlere karşı ortaya attıkları iddiaları reddetmek ve bu iddialar karşısında -en azından onların yeteri kadar tanımadığı- İslâm'ı müdâfa gayesiyle yazmıştır.

Eser, bir giriş ve iki ana bölümden müteşekkildir. Giriş kısmında dinler, tabii ve semavi olmak üzere ikiye ayrılır. Önce tabii dinin, filozoflarca ortaya konan bir takım ahlâki nazariyelerden, semavi dinin ise peygamberler tarafından tebliğ olunan hükümlerden ibaret olduğu vurgulanır. Sonra şu görüşler sıralanır:

---

(20) İzmirli, A.g.e., I,11-16.

(21) İzmirli, A.g.e., I,11.

(22) Eser, henüz basılmamıştır. Müellifin kendi el yazısıyla, 23 sayfa olarak, Sülemaniye Kütüphanesi- İzmirli İ. Hakkı Kısmı, 3761 kayıta bulunmaktadır. Küçük hacimli, fakat yoğun bilgileri ihtiva eden bu faydalı eseri, yakında yayınlamayı düşünüyoruz

Allah tarafından seçilen peygamberler, asırlarına uygun yol ve metodlarla hak dini tebliğ edegelmişlerdir. Bütün peygamberler, aynı kaynaktan feyiz almakla birbirlerini tasdik ve tebşir ettikleri için semavi dinler arasında daima bir birlik vardır. Bu birlik, inanç ve inanca mülhak bazı hükümlerdedir. Bunlara dini literatürde "*din ve millet*" derler. Bunların yanında ayrıca, beşeriyetin kemale ermesi ve asri ihtiyaçların değişmesiyle her dinde farklı ve değişen, furu'a ait bir takım meseleler vardır ki bunlara da özellikle "*şeriat*" derler.

Filozoflara gelince, tarih boyunca birbirlerini yalanladıkları ve bir fikir birliğine varamadıkları için halkın tabi olduğu bir yol üzere değildirlere. Peygamberlerin yolu ise, herkes tarafından uyulan bir yoldur. Geçmiş peygamberler zamanında, insanlar arasında hakikattan ziyade hayâl müessirdi. Peygamber içlerinde olduğu müddetçe ona uyarlar, aralarından ayrıldığında da eski batıl inançlarına kolaylıkla dönerlerdi. Bu hal zamanla dinlerin tahrif ve değişikliğe uğramasına sebep oldu. Zamanla insanlar bu durumdan kurtularak kemale erince, bir ebedi dine meyledildi ve nihayet Allah, son peygamberi, fitri din üzere gönderdi.

İzmirli burada, insanların dinlerini nasıl tahrif ettiklerini ele alır. Alimlerin açıkladığı gibi, tahrif sebepleri arasında şunlar kaydedilebilir:

İnad ederek hakkı gizlemek, âmirlerin rıza ve menfaatını celb etmek için dini nasları batıl yolla te'vil etmek, hevâ ve hevesin galip gelmesi sebebiyle gayr-i meşru âdetlere tabi olmak, sünnetleri ve âdabı vacibler derecesine çıkarmak ve Allah'ın emretmediği zor ibadetleri tercih etmek, ibadetler konusunda ifrata dalmak, naslara dayanmayan bir konuda kendi görüş ve kanaatini insanlara meşru göstermek, dini delillerden birine dayanmayan icmâya tabi olmak.

İzmirli, birinci bölümde, tabii dini anlatmaktadır. Ona göre bazı garb alimleri, hakiki vechile anlaşılamayan din ile ilim erbabı arasındaki kavgayı ve bu arada birçok filozofun zehir ve ateşle yok edilmesini nazarı itibara alarak dinden dinamitten kaçır gibi kaçıyorlar. Diğer dinleri mensub oldukları dinle karşılaştırıyor, dini ilerlemeye mani buluyor ve nihayet ilmi yazarlarında dini kötülüyorlar. Öyle ki bazıları, cemiyetin batıl inançlar sebebiyle zarar gördüğünü ve bundan kurtulmak için şahsi ve itikadi hürriyete kavuşmak lâzım geldiğini beyan ediyorlardı. Bunlar, bu kanaatlerinde o kadar ileri gitmişlerdi ki artık ilmin, mutlak hürriyete ulaşarak dinin tasallut ve tahakkümünden kurtulduğunu ve nihayet dinlerin yeryüzünden kesin olarak kalkacağını söylüyorlardı.

İzmirli, bu bilginlerin zamanla bir çıkmaza girdiklerini görüyordu. Çünkü bunlar, bir taraftan mevcut dinlere harb ilân ettikleri halde, diğer taraftan dini duygunun fitri olduğunu ve dindarlığı insan ruhundan söküp atmanın mümkün olmadığını söylüyorlardı. Ancak onlara göre din duygusu, fitri olmakla birlikte, mevcut dinler, ne şimdi ne de gelecekte cemiyete uygun bir din değildir. Zira mevcut dinlerin esasları, ilmi kurallara uygun değildir. Eğer din kuralları, bir takım sınırlama ve kayıtlardan mücerred olsaydı belki baki kalabilirdi. Çünkü insanın mutlak kemâle ve sınırsız terakkiye kâbiliyeti vardır.

İşte bu sebeple J. Simon ve Fonsgrive gibi Avrupalı bilginlerden bir kısmı "Tabii Din" adı altında yeni bir din ortaya koymaya çalışmışlar ve bu dinin esaslarını 2, 3, 4 olmak üzere muhtelif rükünlerde tesbit etmişlerdir:

1. Bir Allah vardır ve herşeye kadirdir. Değişme ve diğer varlıklara benzemeden beridir. Kaniati yaratmış ve ona i'tina etmiştir.

2. İnsanlar Allah'a bağlı ve tabidirler.

3. İnsanda idrak ve hürriyetle vasıflı bir ruh vardır ki insanı hem yüce, hem sefil kılar.

4. Ahlâki hürriyet, bütün hürriyetlerin aslı ve kaynağıdır.

5. Ahiret hayatı vardır. Allah, va'di gereğince insanlara mükâfat ve ceza verecektir.

Eserin İkinci bölümünde, İslâm dini ele alınmış ve bu arada çeşitli âyet ve hadise dayanarak -tabii dini ortaya atanların görüşlerine cevap verme doğrultusunda- İslâm'ın prensipleri üzerinde durulmuştur.

İzmirli, tıpkı Namık Kemal gibi, *Renan Müdâfaanâmesi*'ndeki tesbit üzere "Yalnız Ernest Renan değil, Avrupa'da Doğu ilimlerine intisab ile bilinenlerin İslâm dini konusunda zihinlere hayret verecek kadar cahil oldukları"⁽²³⁾ gerçeğine dikkat çekiyor.

---

(23) N. Kemal, A.g.e., s.13. Bu bilgisizlikleri yanında, İslâm ve O'nun kitab ve peygamberi hakkında yalancı isnatlar ve taassuba dayalı düşmanlıkları, ayrıca bu konuda gerçeği gizleme gibi hareketler de bilinen bir gerçektir. Bu konuda John Davenport'un "Hz.Muhammed ve Kur'an-ı Kerim" adlı eserin başından geçenler hakkında bk. Ö.Rıza Doğrul, A.g.e.'e Önsöz, s.3-4, İst., 1926). Alman yazar Sigrîd Hunke, müslümanlar konusunda gerçekleri gizleyen garp dünyasının takındığı tavırdan rahatsız oluyor ve (1960'lı yıllarda) "İslâm Güneşi" adlı eserini kendi ifadeleriyle "İslâm medeniyetine karşı uzun zamandanberi borçlu olduğumuz teşekkürü ispat için" yazdığını kaydediyor. (A.g.e., s.20, Çev.Servet Sezgin, İst., 1972.)

İzmirli'ye göre, bu Avrupalı bilginler, mâlesef İslâmı gereği gibi tanımadıklarından mevcut dinler hakkında bu tür iddialarda bulunabiliyorlar. Ve yeni bir din ortaya koymaya çalışıyorlar. Halbuki İslâm dini, ortaya atıkları bu tabii dinin önemli kaideleri üzerine kurulmuştur. Tabii din, din-i Ahmedi'den bir ışık, coşkun denizinden bir katredir. İslâm'ın yüceliğine bir bakın ki, bu bilginlerin, ancak derin tetkikler neticesinde ortaya koyabildikleri bu yeni dinin esaslarını, ahkemu'l-enbiyâ efendimiz on üç asır önce çok açık bir şekilde tebliğ etmişlerdir.

İzmirli, müslümanların bu yeni dine muhtaç olmadıklarını kaydettikten sonra "*Onlar Allah'ın dininden başka bir din mi araştırıyorlar? Halbuki göklerde ve yerde ne varsa hepsi ister, istemez O'na boyun eğdiler, hepsi de O'na döneceklerdir.*" (24) âyetini zikreder. Hiçbir bilgin ve edip yoktur ki, İslâmi hakikatleri hakkıyla beyan edebilsin de acz ve kusurunu itiraf etmesin. Basireti irfan nûru ile aydınlanmayan bir kimse, İslâm'ın hakikat ve yüceliklerini nasıl idrak edebilir? İslâm'ın hakikatlerine ancak, selim akıl, temiz kalb, terakki etmiş nefis ve zeki zihin sahipleri vakıf olur.

İzmirli, İslâm'ın umumi bir din olduğunu ve maddi-manevi ihtiyaçları âdilâne bir şekilde düzenlediğini ve aslında filozofların da bunu istediğini belirttikten sonra, İslâm'ın, alternatif olarak sunulan tabii dindeki en önemli kaideler üzerine kurulduğuna dikkati çeker. Ve haddi zatında İslâm'da yer alan bu dinin esaslarını hulâsa madde madde ele alır ve dini delillerle cevap vermeye çalışır.

İzmirli, bu esaslardan "ibadet, hayat için sabit olan kanunlara ve insan yaratılışına uygun olmalıdır. Beşer tabiatını mahvâ çalışmamalıdır. İbadet, kalbi temizlemeye vesiledir. Asıl maksat değildir." esasına, dinî emir ve yasakların vaz'ediliş hikmetleriyle (hikmet-i teşri) cevap verir. Alimlerimiz bu konuda müstakil bir ilim ortaya koymuşlardır ki ibadet ve tâatın meşruiyeti ancak onunla bilinebilir. Fikhi hükümlerdeki hikmet ve maslahat, ya def'i mefsedet veya celb-i menfaat, tahrif kapısını kapamak ve sedd-i zerâi'dir. Namaz, sırf tevazu ve Cenab-ı Hakk'a ta'zim; oruç, nefsi günahlardan korumak; zekât, fakirlerin ihtiyaçlarını gidermek; hacc, İslâm kardeşliğini kuvvetlendirmek; cihad, ilâ-i kelimetullah için emredilmiştir. Hadler, din, akıl, mal, neseb, nefis ve a'zaları korumak için; cezalar, dini kuralları muhafaza için; keffaretler, günahlardan menetmek için; dini tasarruflar, insanlar arasında adâleti yerleştirmek için meşru kılınmıştır.

---

(24) Al-i İmran(3),83.

İzmirli, son olarak İslam dinin genel prensipleri üzerinde durur. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

İslâm dini, fitrat dinidir. İnsan bu dinle mütedeyyin olmak üzere yaratılmıştır. Asabiyeti kaldırmış, eşitliği getirmiştir. Umumi kardeşliği ortaya koymuştur. İslâmiyet, mes'uliyet esasına dayanır. Hürriyeti emreder ve korur. Bir vakiadır ki müslümanlar, peygamber huzurunda, serbest olarak görüş beyan ederlerdi.

İslâm, işi ehline teslim eder, çalışmayı emr, tenbelliği nehyeder. En yüce, en sağlam bir kanundur. Öyle bir dindir ki, tabii ilimler ona yardımcıdır. Fazilet dinidir, ahlâk ve fazilete sevk eder. İnziva ve taassubu reddeder.

İslâm akıl ve fikir dinidir. Vehim ve taklid dini değildir. İslam dininde, akıl dinden, din akıldan ayrı değildir. Akıl ve din birbirine uygundur. Akıl asıl, din ona dayalıdır (müteferri'). Çünkü İslam, ulûhiyyet ve peygamberliği akıl ile isbat eder. Ahiretle ilgili hususların imkânını akıl ile, vukuunu sahih nakil ile kabul eder. Aklen muhal olan hiçbir şeyi kabul etmez. Ma'kul esasa dayalı olmayan delil, delil-i fitrî kabul edilmez. Akıl, İslam'da teklif sebebidir.

İzmirli, akli bir filozof gibi temel esas olarak kabul etmekle fazla ileri gittiği kabul edilebilir. Bu sebeple burada, daha önce, meselâ Gazâlî ve Fahreddin Râzi gibi alimlerin benzer fikirlerini hatırlamakta fayda vardır: Akli yalanlayan hiç kuşkusuz nakli ve dini de yalanlamış olur. Çünkü dinin doğruluğu akilla bilinir. Bütün nakli deliller, Hz. Peygamber'in doğruluğuna dayanır. Akla güvenilmediği takdirde, yalancı ile doğru peygamberi birbirinden ayırmak mümkün olmaz. Bir peygamberin doğruluğunu bilmek, kendisine bağlı kaldıkça, bunu nakil yoluyla ispat etmek imkânsızdır. Bu nedenle sırf nakli delil, ilim ifade etmekten uzaktır⁽²⁵⁾.

İslam, hurafeler dini değil, hakikat dinidir. İslam'la batıl hurafeler reddedilmiştir. İslâm, hakikatı araştırır, esatiri reddeder. Bürhan ve delil dinidir, zann ve vehim dini değildir. İlim dinidir; cehâleti reddeder. Saadet-i ebediyeye mazhar kılar.

İslam, medeniyet dinidir. Taşkınlığı nehyeder. Birçok Kur'an kıssası medeniyet için varid olmuştur. Ezcümle, 'Ad kavminin taşkınlıkları, Şu'ayb kavminin tartıda hile yapmaları, Lut kavminin çirkin fiilleri, Nuh kavminin

(25) Gazali, el-Kanunu'l-küllî fi't-te'vil, Yayl. Ahmed Şemseddin, s. 126 (Beirut, 1988. (ayrca bk. Terc. M.Şerafeddin, Daru'l-fünun İlahiyat Fak. Mec.,sy.,16, s.46., İst., 1930); Razi, Kelâma Giriş (el-Muhassal), s. 46, Çev.Hüseyyin Atay, Ank.,1978).

arzu fesadı sebebiyle helak oluşları; öte yanda Himyerilerin hükümet tarzları, Hz. Dâvud ve Süleyman'ın kaza ve hükümleri hep bu maksatla varid olmuş Kur'an kıssalarıdır.

İslam, yardımlaşma dinidir, düşmanlık dini değildir. Hidayet dinidir, dalâlet dini değildir. Şûra dinidir, istibdat dini değildir. Maârif ve medeniyete hizmet eder. Medeni ve ahlâkî ilerlemeyi terviç eder. Arzulanan hakiki medeniyete hizmet eder. Hakiki medeniyet terakki ettikçe hakikat hâkim ve gâlip, hayal ise mahkûm olacaktır. İslam dini, hakikatın kendisi olmakla sonunda bütün mezhep ve dinlere galip gelecektir.